

Den landøkonomiske debat i Danmark under landbrugskrisen 1818–28

AF LARS DENHARDT NIELSEN

1. *Indledning*

Den følgende artikel er en opsummering og stramning af et speciale, udarbejdet i fællesskab med Søren Olesen. Specialets titel er »Den landøkonomiske debat i Danmark under Landbrugskrisen 1818–1828«, og det blev bedømt (Århus universitet) i oktober 1979.

Af pladsmæssige hensyn vil det kun være muligt at fremdrage de væsentligste indlæg i debatten for at pege på de begrænsninger, litteraturen har som kildegruppe betragtet. Derudover vil et mål for artiklen være at påvise, at kriseperioden også i litteraturen viste, hvilke brydninger, der fandtes indenfor et samfund, der var under så kraftig forvandling, som det danske var i de første decennier af det 19. århundrede.

Som vi skal se, så nogle skribenter store muligheder i vareøkonomiens penetring, – andre så store risici, og andre igen måtte forsvare den rådende tilstand ud fra ganske klare legitimationsbehov. Alt efter hvilket udgangspunkt den enkelte skribent havde, og hvilke mål han så som samfundets vigtigste, kunne krisen bruges i en argumentation for hans synspunkter. På det niveau adskilte datidens krise sig ikke væsentligt fra den tid vi selv lever i.

2. *Offentlighedens betingelser*

Kriseperiodens landøkonomiske debat måtte foregå indenfor rammerne af trykkefrihedsforordningen af 1799. I 1784 havde det nye styre genindført den trykkefrihed, der havde eksisteret i en kort periode under Struense. Konsekvensen var, at der i reformperiodens første år eksisterede en livlig debat om landvæsenet. Flere forhold medvirkede til, at trykkefriheden måtte indskrænkes ved århundredets slutning.¹

For det første havde trykkefriheden været et ideologisk våben, som det enevældige styre gav borgerskabet i hænde i kampen imod en del af godsejerne. Dette tjente to formål: For det første skulle den reaktionære del af godsejerne isoleres ideologisk, og for det andet skulle styret have en legitimationsbasis i den offentlige mening. Denne politik indebar, at det enevældige styres suveræne ret til at føre politik ikke måtte anfægtes. I reformperioden, hvor enevældens progressive funk-

tion kunne bruges af det uudviklede borgerskab, oplever vi ligefrem tilskyndelser til, at offentligheden påpeger uheldige sider ved den førte politik. Den »fornuft«, der her var en stiltiende forudsætning for ideologien, var forankret i oplysningstidens ideer. Hvor »ufornuften« herskede, skulle det være enhvers ret at påpege dette. Når denne påpegning så kom regeringen for øre, var det dens opgave at rette op på tilstanden, således at fornuften igen herskede.

Der var dog rammer hvor indenfor offentligheden havde at holde sig. Når den radikale del af borgerskabet således udfoldede sig i detailkritik og hæftede denne på personer eller institutioner, var rammerne sprængte, og den første reaktion på den tiltagende skrivefrækhed kom i 1790. Herefter bliver det vanskeligere at udgive noget anonymt. Det var især med baggrund i efterretninger om det såkaldte rædselsregimente i Frankrig o. 1793 at der kunne spores en stigende utilfredshed med skrivefrækheden hos især kronprinsen, men også hos de ledende kredse. Den franske radikalitet slog igennem hos ungdommelige og impulsive gemytter uden det dog skulle tages som udtryk for en massestemning for indførelse af en republik. Men overskridelsen af »fornuftens« rammer faldt i tid sammen med uroligheder – f.eks. Tømmerstrejken – og forledte let til hurtige årsagssammenslutninger. Disse begivenheder medførte for det andet, at regeringen måtte dæmme op for den opfattelse, at Danmark var et revolutionært arnested – en opfattelse, der fandtes hos andre statsledere. Især overfor den russiske zar måtte regeringen i Danmark vise, at den var opgaven voksen.

Resultatet blev Trykkefrihedsforordningen af 1799.

Et forhold, at kronprins Frederik syntes stadig mere irriteret over den offentlige kritik, og et andet at den russiske zar lukkede østersøhavnene for danske skibe bidrog utvivlsomt til udstedelsen af forordningen.² Som styreform var enevælden i alle tilfælde ikke trængt i 1799, hvorfor der ikke har været tale om en selvforsvarsmanøvre.

Hovedintentionen bag 1799 forordningen var, at det skulle være muligt for regeringen at ramme enhver bog eller artikel, hvis det ansås for ønskeligt. Skønt det var magtpåliggende for lovgiverne, at pointere at der ikke var tale om censurbestemmelser, blev dette alligevel resultatet. Hvis en forfatter brød forordningen, idømtes han livsvarigt censur. Desuden kunne intet udgives under anonymitet – forlægger og udgiver kunne gøres ansvarlig. Skrifter under 24 ark (= 384 sider!) blev reelt underlagt en censur-lignende praksis – efter 1814 måtte intet skrift trykkes uden forudgående tilladelse.³ I 1810 blev det gjort til et kgl. privilegium at bringe udenlandske efterretninger, et privilegium, der i praksis blev givet meget få blade.

Hvad var da forbudt?⁴

Det strafferetslige afsnit i forordningen præciserede ganske klart hvilke sanktioner der skulle bringes i anvendelse ved de særskilte overtrædelser. § 1–13 omhandlede anslag mod kongen og styreformens, hvilket kunne straffes med døden. De, der søgte at udbrede had og misfornøjelse mod forfatningen eller kongens regering

kunne straffes med landsforvisning. § 4 ansatte straffe for fornærmelige angreb på det kongelige hus med op til 10 års fængsel.

Strafferammerne i forordningen var altså ganske klare. Værre var det med fortolkningen af forordningens indhold. Her var der nemlig tale om en specificering af straffene for forskellige ytringer, der kunne tænkes straffet. Der er nemlig i forerindringen til forordningen et gab mellem dennes påpegning af, at der ikke er tale om censur og den grundige dækning af alle muligheder for tænkelig kritik i selve teksten.

Derfor blev det den gældende fortolkning og praksis, der udstak retningslinjerne for offentlighedens kritiske potens! Regeringen havde jo selv i forordningens forerindring prist kundskabernes udbredelse. Som Harald Jørgensen har påpeget, havde forordningens gummiparagraffer og myndighedernes svingende kurs i fortolkningen selvcensuren som forordningens vigtigste konsekvens.

Udstedelsen af forordningen gik stille af. Der fandtes på dette tidspunkt ikke en politisk, strukturelt organiseret modmagt til enevælden. Borgerskabet var derimod præget af royalisme i en tid, hvor opgangen var klar og hvor reformerne fortsatte. Senere kom så de nationale katastrofer, der sammen med landbrugskrisen var med til at lamme borgerskabet.

Debatten i offentligheden var mellem 1799 og 1830 præget af 1799-forordningens gummikarakter. Den kraftige selvcensur ophørte først i og med oprettelsen af de rådgivende stænderforsamlinger i tredivernes midte. Op til da blev det ikke mindst embedsmændene, som kom til at præge en offentlighed, der nok kunne være kritisk i detaljen men ikke anfægtede enevældens legitimitet. Det var af betydning for systemet, at der ikke blev dannet organisationelle modpoler, hvorfor alle interesseorganisationer var underlagt kongelig overvågning. Hvad angår borgerskabets private organisering blev overvågningen ikke blot udført via formelle krav, men også gennem knapt så retsstatslige metoder. Tyvernes København var således ikke blot biedermeierske idyller, hvor kongefamilien gjorde sig ud til bedste ved sejlture og tedrikning i Frederiksberg Have. Der var også spioner, hvis fornemste hverv var at afsløre republikanske elementer. Sammen med gemene bestikkelser karakteriserede også disse forhold tiden. Behandlingen af kriminelle, fattige og soldater var præget af simpel råhed, der tydeligt viser, at staten var garant for udbytning forholdenes beståen. Når utilfredshed fra disse lag en sjælden gang trådte frem – som til eksempel under jødefejden 1819 – viste den statslige reaktion tydeligt, at den ikke tolererede nogen form for opposition herfra.

Mens store dele af publikum vendte sig imod den eneste tilladte form for offentlighed – den finlitterære –, forblev der dog stadig åbninger i den reelle praksis omkring trykkefrihedsforordningen. Offentligheden var, som antydnet, ikke centrydigt et irritationsmoment for enevælden, men også en nødvendighed. Samfundets stigende kompleksitet og videnskabeliggørelse af produktionen m.m. afsatte behov for en offentlig tematisering af økonomiske forhold, en debat der også måtte have et politisk aspekt. Eftersom skribent- og læserskaren forblev eksklusiv var dette så meget mere tilladeligt. Dette gjaldt såvel den økonomiske debat som

oplysningsarbejdet overfor bønderne. Der var tale om embedsmænd, andre akademikere og borgerlige proprietærer. En vigtig organisation i dette spil var Det kongelige Danske Landhusholdningsselskab.

3. *Det Danske Landhusholdningsselskab*

Landhusholdningsselskabet (fra nu: selskabet) oprettedes i 1769 som et udslag af de begyndende reforminteresser. Selskabet var i sin heterogenitet et produkt af overgangssamfundet. For det første rummede det en tydelig filantropisk målsætning. For det andet var det nært knyttet til statsapparatet, var semi-statsligt.

I økonomisk forstand var statsmagten liberal og ville følgelig ikke gribe ind i det enkelte gårdmandsbrugs dispositioner. I stedet kunne selskabet – som privat foretagende med staten i ryggen – søge at initiere bonden til at forbedre sin moral og produktionsevne, så den ækvivalerede med intentionerne i landboreformerne. Statsmagten var nødvendig, for at de forskellige udviklingshastigheder i overgangen kunne stimuleres og justeres. Her var ikke mindst den sendrægtige bevidsthedsændring under overvågning.

For det tredje var selskabet, i mangel af bedre, forum for progressive godsejere, proprietærer og »bylandmænds« interesser – et åndehul i en tid hvor organisationer af større horisontal bredde havde svære kår.

Selskabet prægedes af de københavnske medlemmers dominans. Især under de glade reformtider var landbrugsspørgsmålet et dannet »tidens emne« for byborgerskabet. Hertil kom, at selskabet blev attraktivt gennem dets aristokratiske præg. Selskabet var, hvad navnet antyder, kongeligt protegeret, også økonomisk. Dernæst var ledelsen, præsidiet, domineret af prominente personer fra centraladministrationen (som Jonas Collin og A. S. Ørsted). Det efter tiden høje kontingent fuldender billedet af en organisation, hvis intention det var at formidle ovenfra og ned.

Toppen var i nær tilknytning til statsstyrelsen og besad følgelig en betydelig politisk magt. Af de menige medlemmer udgjorde præsterne kun 8% (o. 1820), men deres indflydelse var ulige større, dels grundet stor aktivitet dels forårsaget af de mange »korresponderende« præster.

Selskabet var analogt til reformerne led i en centralistisk nedbrydning af den ældre agrar-struktur. Herved illustrerer det også embedsmandsstandens funktioner i overgangssamfundet.

Selskabets opgave: skabelsen af et bedre landbrug, søgtes udført ved hjælp af en mængde metoder. Op til o. 1820 var især »gulerodsprincippet« fremherskende. Uddeling af medaljer, pokaler m.m. til særligt fremragende medlemmer af bondestanden anvendtes som taktiske midler i en videre »dominostrategi«. Efter moden overvejelse ændredes støtten i retning af økonomisk hjælp til igangværende projekter, ikke mindst grundet kapitalmangelen, der nu gjorde en sådan støtte desto mere attraktiv. Af praktiske foranstaltninger kan desforuden nævnes forsøget på

oplæring af landvæsenselever på store moderne gårde. Som ved præmieringerne var det hensigten at skabe en gruppe dygtige bønder, hvis eksempel skulle smitte de omkringboende.

Arbejdet for en bedre produktion – såvel hvad angår det enkelte aks' beskaffenhed som mængden af samme – gik hånd i hånd med etableringen af en hjemlig landøkonomisk videnskab. Selskabet importerede agrarvidenskabelige værker fra de førende landbrugslande, især England, men skabte også et hjemligt teoretisk miljø. Det (filantropiske) team-virvar var efter 1800 ved at blive afløst af en institutionaliseret videnskab, hvis bannerførere var at finde i miljøet omkring selskabet.

I udskrivningen af prisopgaver om praktiske landvæsspørgsmål søgte selskabet at styrke den teoretiske viden omkring dyrkning, kvægopdræt etc. Men de teoretiske nyvindinger kunne også afføde en generel utilfredshed med selve grundlaget for produktionen: jordpolitikken. Det sås i forpagtningsdebatten fra 1812 til 1825.

4. Forpagtningsdebatten

4.1. Første fase: Inden landbrugskrisen

4.1.1. Landhusholdningsselskabets rolle

Forpagtningsdebatten havde sit udspring i de højere kredse af selskabet, og det prægede den.

I 1812, da overgangen til selveje i nogle år var ophørt, besluttede selskabet at stille følgende spørgsmål til præmiekonkurrence:

»Vilde det være til Fremme for Agerdyrkingen i Danmark, om de Indskrænkninger ophævedes, som er paalagt Bondejord – at denne nemlig ikke kan bortforpagtes uden paa Fæstebondens og Hustrus Livstid, paa Aaremaal dog ikke kortere end 50 Aar eller paa to eller flere Personers Livstid, samt at en Bondegaards Tillæg af Jord er foreskrevet en bestemt Størrelse, som ej maa overskrides – og kunde fri Raadighed i disse Henseender tilstaaes uden væsentlige skadelige Følger for Staten«?¹

Gennem dette havde selskabet taget initiativ til at forny en debat om de eksisterende begrænsninger på det jordpolitiske område, der var foregået under reformerne også, endda ret så livligt.

Spørgsmålene, der i årene op til 1812 havde været genstand for præmiebesvarelse, lød:

»Hvilke er de Hindringer, som hidtil have voldet, at Agerdyrkingen gaar saa langsomt fremad, og hvorledes hæves bedst disse Hindringer?«²

Her finder man en godsejerorienteret utilfredshed med de rådende forhold, og det kan ikke undre, at det netop var selskabet, der tog initiativ til debatten.

Dette sidstnævnte spørgsmål krævede ikke nødvendigvis en jordpolitisk besvarelse – alligevel må man sige, at der lå en klar holdning gemt i begge spørgsmål.

Hele debatten var da også klassespecifik. Spørgsmålenes besvarelse krævede en

formulering af en politik, thi agerbrugets fremgang var ikke et entydigt begreb, hvor bonde, borgerskab, godsejer og statsmagt i skøn samdrægtighed kunne udstikke en fælles linje til alles bedste. Der er i det aktuelle tilfælde tale om et udspil, der som baggrund havde den lovmæssige restriktion på fæstejorden. Nu, hvor overgangen til selveje har stoppet, resterede en mængde fæstegårde, hvoraf der ikke via kapitalgevinster kunne udtrages en betydelig profit.³

4.1.2. *Jordpolitikken 1810–30*

Forpagtningsdebatten var en jordpolitisk debat – men også en politisk debat under den stækkede offentlighed. Hvadenten kritikken hos fortalernes for fri forpagtning formuleredes i almene liberale vendinger, eller ekspliciteredes i konkrete problemer, var det den nærværende struktur for fæstejorden, der havde primær interesse. Således er det karakteristisk, at husmandsspørgsmålet og selvejet som et alternativ til forpagtningsløsningen berørtes yderst sjældent. Efter det reelle stop for overgang til selveje måtte modstanderne af fri forpagtning føre en defensiv kamp for bibeholdelse af fæsternes rettigheder. Men før vi åbner det egentlige høstgilde, skal vi her kort se på, hvorledes lovgivning og forvaltning omkring 1820 stadfæstede den hidtidige hovedtendens i jordpolitikken uanfægtet af de foregående års bestræbelser fra selskabet.

Udstykning: Helt tilbage fra 1769 havde det været et grundlæggende mål for statsmagten at bevare en gårdmandsklasse, hvis jordtilliggende hævede dem op over et eksistensminimum. Interessen i at bevare gårdstørrelser gav sig udtryk i, at der tiden igennem eksisterede et mindstemål, hvorunder ingen gård måtte komme ved udparcellering. Disse regler gjaldt såvel fæste som selvejergårde.⁴

Som en slags opsummering af hidtil gældende bestemmelser blev det i forordning af 25/6 1810 påbudt, at ingen måtte udparcellere under 2 tdr. hartkorn.⁵

Sammenlægning: Ved forordning af 25/3 1791 måtte en gårds jordtilliggende ved en anden gårds nedlæggelse ikke overskride 160 tdr. hartkorn. Også denne forordning ønskede selskabets præsidium diskuteret og ændret.

Udskiftningsforordningen af 1819: Efter 1810 kunne der i den administrative praksis og i den konkrete jordlovgivning registreres en større liberalitet. I 1813 fik Rentekammeret således bemyndigelse til egenhændigt at bevilge godsejere ret til at inddrage jord på bøndergårdes bekostning, når blot der blev opført to huse for hver nedlagt gård plus et for hver 50 tdr. land inddraget jord.⁶

I 1815 blev der igen slækket på bestemmelserne via overførelse af dispensationsmyndighed til Rentekammeret. Denne gang var der tale om en lempeligere politik overfor overskridelse af det fastsatte maksimum for en bondegårds tilliggende. Samtidigt påpegedes det, at der også var mulighed for at opføre færre huse – et i stedet for to – pr. nedlagt bondegård.⁷

Det er vigtigt at påpege, at disse små enkeltfænomener kan tages som udtryk for en generelt mere liberal holdning og dermed en slækkelse af den hidtidige protektion af gårdmandsklassen.

Husmandsspørgsmålet var i 1813 stadig genstand for en optimistisk betragtning

med bibeholdelse af den merkantilistiske befolkningspolitik. Denne opfattelse ændredes imidlertid til det modsatte i 1819, hvor udstykningsforordningen viste, at man fra statsligt hold ikke længere anså det for uproblematisk stadig at øge husenes antal. Hvor der efter udstykningsforordningen af 1810 var mulighed for at udstykke en bondegård i ene husmandslokker, ophævedes denne ret med *Udstykningsforordningen af 3/12 1819*. Det andet vigtige punkt var en reel fordobling af mindstemålet for den tilbageværende bondegård: 20 tdr. land boniteret jord til takst 24, hvilket svarede til ca. 4 tdr. hartkorn, hvilket igen er omkring 40 tdr. land middelgod jord.⁸

Forordningen må ses som et udtryk for skepsis m.h.t., hvorledes udviklingen ville ende, dersom udstykningen fortsatte uhæmmet. Samtidig med, at der skulle være tilstrækkeligt med arbejdskraft på landet, måtte dette ikke gå ud over antallet af den produktive gårdmands-enhed. Regeringen slog omkring 1820 bremserne i – også under påvirkning af Malthus, men især p.g.a. de dystre økonomiske udsigter, og endelig fordi et stort antal mennesker på landet levede på et eksistensminimum.

Herved fortsatte regeringen den hidtidige kurs og skuffede samtidig de liberalister, der havde set krisen som en mulighed for at få jordpolitikken over i en anden retning.

Endelig blev det ved forordning af 9/2 1820 bestemt, at det var med »mulkt at dømme«, dersom en fæstegård stod ledig mere end 14 dage over et tilladt mellemrum på 1 år.

De her nævnte forordninger var fundamentale for sikringen af brugsstørrelserne fra 1 til 12 tdr. hartkorn – gårdmandsbrug! Inddirekte stadfæstede de, at husmændene var underlagt ganske anderledes frie kontraktformer.

Ser vi afslutningsvis på dispenseringer fra forordningerne, blev der ifølge Hans Jensen kun givet få dispensationer til sammenlægninger. Tiden var ikke for kapitalkrævende forandringer. Udstykninger synes ligeledes at have været få. Derimod udøvedes der en effektiv kontrol med at »pligthusene« nu også blev opført. Samtidig udtrykte forordningerne, at regeringen var ganske immun overfor forpagtningsdebatten. Som påvirkningsfaktor havde denne spillet aldeles fallit.

4.1.3. *Premieæskningens besvarelse*

4.1.3.1. *Brinck-Seidelin*

I Landhusholdningsselskabets skrifter 1817 offentliggjordes en artikel med titlen: »Var det gavnligt om Forpagtningstiden af Bondejord var overladt til Kontrahenternes frie Tykke og om Bøndergaardes Størrelse var uindskrænkede?«. Forfatteren var kammerjunker, amtsforvalter og godsejer C. L. Brinck Seidelin, der med denne artikel vandt selskabets præmie.⁹

Seidelin slår indledningsvis fast, at »Naturproductionen er den vigtigste Kilde til Nationalformuen«, hvorfor det er centralt at skabe de bedste betingelser for denne produktionsgren. Disse skabes imidlertid ikke ved at indføre frie forpagtninger, men derimod ved at indføre større brugsenheder.

Det overordnede mål for Seidelin er, at staten og ikke enkelte befolkningsgrup-

per skal gavnnes. Befolkningsgrupperne skal være lykkelige, så de kan gavne staten. Derfor skal frie forpagtninger ikke indføres af tre grunde. For det første er de ikke til gavn for bonden. For det andet er de ikke til gavn for godsejeren, og da de hverken er til gavn for bonden eller godsejeren, er de for det tredje heller ikke til gavn for staten.

Bonden er i fare for at blive undertrykt, fordi godsejeren vil få for meget magt. Han vil blive retsløs, eftersom han som forpagter kan behandles efter jorddrottens forgodtbefindende. F.eks. kan kontrakterne gøres korte samtidig med, at afgifterne forhøjes ved hver fornyelse af kontrakten.¹⁰ Staten kan ikke være tjent med en forarmet bondestand, der kun lige kan opretholde livet.

Godsjeeren vil ikke have ubetinget fordel af frie forpagtninger. Nogle godser er således så store, at de kun kan få den fornødne arbejdskraft med hoveri.

Nationalformuen vil ikke stige ved frie forpagtninger, eftersom bonden bliver forarmet, og godsejeren ikke kan få tilstrækkeligt med arbejdskraft.

Derimod har livsfæstet nogle åbenlyse kvaliteter, der er værd at bibeholde. Det betyder, at indfæstningen stadig vil være en god indtægtskilde for godsejeren samtidig med, at det vil lære de unge bønderkarle flid og sparsommelighed under opsparingen. Disse dyder vil blive en vane hos dem, når de er blevet gårdmænd. Antallet af disse skal imidlertid nedsættes, hvilket bør være en konsekvens af fri sammenlægningsret. Dette er nødvendigt af to grunde. For det første vil det befordre et mere rationelt landbrug, og for det andet vil det øge godsejernes muligheder for større indtægt. Seidelin så gerne større gårde, ikke for store, thi det ville blot skabe en lille og altfor luksuriøs bondestand, men derimod enheder på op til 300 tdr. land. Disse ville være mere rationelle, da de krævede forholdsvis mindre arbejdskraft og ville betyde et større overskud. Ligeledes ville det være lettere at få lån i gårdene, da sikkerheden var større. En anden fordel ved fri sammenlægningsret var, at det ville være lettere at få den fornødne arbejdskraft, idet flere gårde ville blive nedlagte. Seidelin så dog også problemer ved den liberale sammenlægningspolitik, idet der kunne opstå en fare for, at folkeformerelsen på landet ville stagnere. Regeringen har taget fejl på dette punkt, siger Seidelin. Nok er der sørget for folkeformerelsen men ikke for mad. Derfor skal huses oprettelse overlades til den enkelte. Man kan nemlig trygt stole på, at lodsejeren blot vil lade de huse opføre, som der er brug for.

Da der således er sikkerhed for folkeformerelsen på landet, bliver spørgsmålet, hvor stor en lod husmændene skal have. Ifølge Seidelin skal denne aldrig være større, end den kan vendes med spaden, og under alle omstændigheder skal dens størrelse afhænge af hvor meget arbejdskraft, der er brug for på egnen.

Den landlige idyl, der her skitseres, består altså af større gårde. Omkring disse gårde skal der opføres huse med så lidt jord, at husmændene som frie fugle kan stille sig til rådighed for godserne og (proprietær)gårdene.

4.1.3.2. Selskabets reaktion

Til trods for denne godsejervenlige plan var medlemmerne af selskabets præsidium ikke synderligt begejstrede for resultatet af den i tre år (1812–14) udskrevne

præmieopgaves besvarelse. Man ønskede en grundig besvarelse, der uden slinger kunne gå ind for såvel frie forpagtninger som fri sammenlægningsret. Af de fire besvarelser¹¹ der var indkommet havde det set sig nødsaget til at belønne Brinch Seidelins som den mindst ringe!

Præsidiets lod derfor en artikel forfatte selv!

Omkring 1816 synes bestræbelserne at være blevet intensiveret (jvf. note 11). Foruden artiklerne gav dette sig udslag i noget så egenartet som et slags »åbent brev« til kongen, hvori denne blev anmodet om at se med velvilje på en ændring af lovgivningen i retning af frie forpagtninger.¹² Andragendet blev så fulgt op af en artikel fra de inderste cirkler af selskabets præsidium: P. C. Zeuthen, selskabets præsident og den fri forpagtnings ypperste talsmænd: »Om frie Forpagtninger af Bondejord«. Det hed i skrivelsen til kongen, at der efter oplæsningen af Zeuthens artikel i selskabet havde været ytringer i retning af, at de frie forpagtninger ville kunne føre til bondestandens undertrykkelse. Flertallet mente dog, at en friere benyttelse af bondejord var at foretrække.

Så vidt vides, findes der ikke noget svar fra kongen på andragendet. Eventuelt er det videregivet mundtligt. Under alle omstændigheder afstedkom andragendet, der var underskrevet af Collin, Grove og Zeuthen ikke noget positivt for forslagsstillerne.¹³ Debatten fortsatte og stadig med fortalere for fri forpagtning som initiativtagere.

4.1.3.3. P. C. Zeuthen

I 1818 offentliggjordes Zeuthens foredrag fra 1816 i Nye oeconomicke Annaler under titlen: »Om frie Forpagtninger af Bondejord«.¹⁴ Som Seidelin understreger Zeuthen, at agerbruget er landets vigtigste indtægtskilde. Spørgsmålet er blot hvorledes dette bedst befordres. Her står Zeuthen for selvejendom som det bedste. Heri er han enig med regeringen men absolut uenig om hvilke metoder, der skal tages i anvendelse for selvejendommens indførelse:

»Regieringen synes ogsaa at have indseet, at Fæste paa livstid var til Hinder for Agerdyrkningsens opkomst, den har desaarsag: . . . Opfordret til Selvejendom ved at begunstige Udstykning af samlede Godser, hvilket har ført til Skovenes Ødelæggelse, til Bosættelser af utallige Familier, som have vundet armod i Stedet for Levebrød, den har mere formindsket end forøget Productionen, og den smaalige Parcellering har bragt Misforhold i Skyldsætningen, Forvirring i Skattevæsenet. Hvad der var anordnet for det almindelige Bedste udartede til vindesyg Handelsspeculation og tabte med Rette den Yndest med hvilken Operationen i flere Aar blev opmuntret.«¹⁵

Da fæsteren i sin stilling ikke har nogen motivation for at forbedre driften, skal selvejet være løsningen. For Zeuthen er vejen til selvejet fuldstændig frihed for godsejerne over fæstejorden. I Zeuthens argumentation genfindes Seidelins argumentation for, at bedriftstørrelsen skulle være uddifferentieret efter den enkeltes evner og formåen. Således ville det for nogen være bedre at være husmænd fremfor

at være fæstere. Zeuthens påpegning af fri forpagtning som vejen til et mere driftigt agerbrug var den garniture, han gav ønsket om større godsejermagt. Gennem antydning af, at fri forpagtning var vejen til større udbredelse af selvejendom, må man sige, at han dygtigt forstod at give sine holdninger en politisk camouflage.

Omend der i selskabet var kritiske røster fremme imod fri forpagtninger, var der en bred accept af en undertrykkende politik overfor bønderne, hvilket understregede selskabets karakter af interesseorganisation for det store hartkorn. Kritikken af den førte bondebeskyttende politik havde i denne fase et negativt resultat, ligesom der ikke havde rejst sig nogen synderlig interesse for sagen i bredere kredse.

4.2. *Anden fase: Debatten i den Oeconomiske Correspondent*

»Den Oeconomiske Correspondent« (herefter DOC) var et landøkonomisk tidsskrift, som blev udgivet i perioden 1817–22. Den ledende person bag bladet var den berømte beskriver af det danske landbrug *Gregers Begtrup*.¹⁶ Som medudgivere havde han i starten inspektør C. W. Trojel og konsistorialråd C. N. Krarup. I 1822 blev den redaktionelle linje overdraget til en udgiver, H. F. Popp. Bladet syntes således at være gået mod sit endeligt som et aktivt landøkonomisk organ, et eksempel på hvorledes det økonomisk var vanskeligt at føre et organ igennem under krisen.

Bladet var med ganske få forbehold godsejervenligt. Dette fremgår af de landbopolitiske temaer og de anvisningsmæssige artikler i bladet. Bladet benyttede sig i stor udstrækning af anonyme skribenter, men det må formodes, at redaktionen var bekendt med indsendernes identitet. Ofte har der også været bragt artikler med initialer, som det desværre ikke har været muligt at identificere. Det var formentlig større jordbesiddere, der havde hovedvægt blandt indsenderne.

Næsten alle indlæg for fri forpagtninger var anonyme, mens en del imod var signerede. I det følgende skal vi såvel se indlæg fra borgerskabet (A. F. Tscherning), bønderne og præsterne – de tre grupper, der især forestod kampen imod fri forpagtninger.

4.2.1. *Begtrup og jordpolitikken*

Den 28.1.1821 havde Sjette Frederik fødselsdag. Dette var en kærkommen lejlighed for Gregers Begtrup til at forfatte ham en hyldest. Denne hyldest blev indledningen til en længere debat for og imod fri forpagtning.¹⁷ Begtrups artikel var to-delt: først en mere redaktionel hyldest, dernæst en egentlig artikel, hvori argumentationen for fri forpagtning blev fremført på den for tiden karakteristiske »pro et contra« facon.

Efter indledningsvis at have påpeget det uheldige ved, at ingen af parterne vil betale for en fæstegårds forbedring (godsejeren tjener for lidt), går artiklen straks over til at imødegå eventuelle modargumenter (husvilde og opskruede afgifter).

Begtrup mener, at forpagteren vil sidde i en sikker position: Såvel i Schweiz som i England, hvor de korterevarende lejekontrakter eksisterer, forbliver bonden på jorden, ligesom det også ses, at sønnen overtager gården.

Kritikken af fæstegårdene går på følgende forhold:

1) Avlen er for ringe, hvilket ikke blot er tidernes skyld, men derimod et strukturelt problem.

2) Samtidig er fæste med til at bevare hoveriet, der endda bliver hårdere under de rådende forhold. Det skyldes, at godsejeren under de nuværende forhold prioriterer hovedgårdsjorden, hvorved han får lyst til at forøge hovedgårdstaksten, hvilket:

3) har bevirket nedlæggelse af gårde til fordel for huse.

Begtrup forsøger således at vise hvorledes fæsteindretningen ikke blot er uheldig for godsejerne men også er i strid modsætning til den af staten førte politik: hoveriets bestemmelse og bevarelsen af bøndergårde.

Heroverfor stiller fri forpagtning sig unægteligt i et langt bedre lys set med Begtrups øjne. Ved denne kontraktform vil såvel bondens som godsejers og statsmagts interesser blive varetaget. Bl.a. ved retten til at foreskrive en bestemt driftsmåde og ved gårdstørrelsens tilpasning til den enkeltes formåen¹⁸ vil æresfølelsen vækkes hos den enkelte bonde. Det er kendetegnende, hvorledes Begtrup forsøger at fremstille fri forpagtning som regeringens egentlige politik. Som han skriver, ser også denne skævt på fæsteindretningen.

Med denne artikel havde Begtrup lagt de første debatfrø i DOC.

Artiklen bærer ikke præg af, at Begtrups ærinde var godsejernes ene og alene. Således er han positiv overfor selveje og arvefæste. Vel ville godsejeren få sine fordele af de større indtægter, ligesom de medfølgende højere jordpriser ville øge hans kapital, men for professoren var der ikke modstridende interesser mellem godsejeren og bonden. En større samlet produktion er i begges og statens interesser. Begtrups udgangspunkt var så udpræget det liberale landøkonomiske, hvor praktiske og teoretiske indslag fra udlandet betød mere end dyberegående sociale og politiske overvejelser.¹⁹

4.2.2. De øvrige indlæg for en friere jordpolitik

4.2.2.1. Fæstejorden

Den manglende råderet over fæstejorden var et tilbagevendende kritikpunkt, og utilfredsheden gjaldt flere detail-områder:

a) Gentagne gange kritiseredes de manglende muligheder for med loven i hånd at foreskrive fæstebonden en bestemt dyrkningsplan. Husbonden kan ikke tvinge fæsteren til at »mergele, plante Piil, aflede Vand«. ²⁰ Dernæst kan der konstateres en hyppig kritik mod det stive fæstesystem i forhold til de mangeartede planer, godsejeren kunne have, f.eks. i forbindelse med hovedgården. Omend det er givet, at der har været mange specifikke forhold, hvor fæstesystemet har lagt hindringer i vejen for rationelle forbedringer, er det dog karakteristisk at eksempler står i skyggen af de mere generelle argumenter: Den patriotisk-samfundsmæssige glans i forslaget måtte ikke ødelægges af profane egeninteresser!²¹

b) Jordprisernes stigning var et tilbagevendende argument for fri forpagtning. Som sådan var argumentationen krisespecifik, når man betænker jordprisernes

kraftige dyk. Prisfaldet betød dårligere mulighed for at stille den fornødne sikkerhed for lån.²² Fæstegodsets vareegenskab måtte i denne situation vække besiddernes misfornøjelse nu, hvor der ikke kunne profiteres på overgang til selveje. Kapitalmangelen gav yderligere anledning til kritik af den eksisterende udstykningslov. Som led i en længere kriseforklaring kommer det til udtryk i en artikel i 1821 med titlen »Skoen trykker«.²³ I denne kritiseres bestemmelsen om, at der skal restere mindst 20 tdr. land af bedste bonitet, hvilket efter artiklen i praksis kan være op til 100 tdr. land. Øget udstykning ville hjælpe til betalingen af prioriteterne.

c) Jordejernes udbytte af fæstegårdene igennem henholdsvis indfæstning og årlige afgifter var også inddraget i debatten.

I 1821 skriver godsejer Juel (til Thorsenge) angående indfæstningen, at den hyppigt er alt for høj. Det er en uskik blandt os – godsejerne – at nedsætte landgilden til fordel for en højere indfæstning, hvilket er at leve på efterkommernes bekostning. Efter Juels opfattelse fratog indfæstningerne desuden bønderne den nødvendige driftskapital.

4.2.2.2. *Fæstebonden*

I artiklerne for en friere jordpolitik findes naturligvis også vurderinger af fæstebondens åndelige og produktionshabitus – lidet flatterende vurderinger!

Blandt andet kritiseres godsejernes manglende magt over fæstebønderne: »Er han en Gang Fæster troe han ogsaa at være fuldkommen raadig over sin Jord og sine Handlinger«, lyder det i et forbitret indlæg.²⁴ Det var lovens begrænsninger der lå for had. En doven fæster kan det ikke svare sig at smide ud, nej, det er altfor besværligt, lyder det et andet sted.²⁵ Den ønskede magt skulle gerne forebygge godsejerens hjælpeløshed, dersom en fæster skulle gå hen og blive drukfældig eller efterladt i det hele taget.²⁶ Det gennemgående træk er en yderst negativ vurdering af fæstet og fæstebonden. Bonden er »vrang og kjender ikke sine sande Interesser« hedder det i et indlæg. Derimod er forpagtning positiv, idet man herved får mulighed for at tvinge bonden frem til hans sande »Fordeel«.²⁷

Debatten om hvilke grupper, der dyrker bedst – fæstere eller selvejere – går igen her. Hos nogle går kritikken på hele almestanden, hos andre er fæstebønderne bedre agerdykere end selvejere.²⁸ Den helt omvendte argumentation kunne imidlertid også anvendes som argument for fri forpagtning.

4.2.2.3. *Sammenfatning*

I forhold til det »elitære udspil« i Landhusholdningsselskabet, var debatten i DOC præget af en bredere skribentskare, ligesom tidsskriftet var mere udbredt. Alligevel synes de her behandlede indlæg monotone. Den ene artikel adskilte sig ikke på afgørende områder fra de øvrige. De individuelle træk lå først og fremmest i form og stil. Konformiteten i holdninger, der i første omgang kan tolkes som »lån« fra andre artikler, må også ses som udtryk for den landøkonomiske offentligheds generelle indsnævretthed. Disse forhold og det generelle anonymitetsprincip betyder, at det ikke er muligt at differentiere fortalerguppen.²⁹

Hvadenten deltagerne havde en liberal samfundsopfattelse, eller de blot anvendte liberalismens dogmer i denne sammenhæng, var det konkrete udtryk stort set det samme. I påkaldelsen af den frie råderet som menneskets og samfundets bedste drivkraft og med påberåbelsen af den ukrænkelige ejendomsret kunne alle jordejere og lanøkonomer samles omkring forpagtning som løsningen på landbrugets krise. Dette kunne til tider give sig udtryk i en skarp kritik af staten: »Man vil at Folket skal være lykkeligt, og dog vedbliver man at holde over Indretninger, som bevirker det modsatte«. ³⁰

4.2.3. *Indlæg imod en friere jordpolitik*

4.2.3.1. *A. F. Tscherning*

I den gødede jord, som Begtrups artikel havde efterladt, rejste der sig også en debat imod fri forpagtning, som i omfang og engagerethed ikke stod tilbage for tilhængernes indlæg.

For en eftertidig betragtning var en af de mest prominente modstandere, den senere politiker A. F. Tscherning. Han bidrog umiddelbart efter debattens start med to indlæg, der klart tog parti for fæsteinstitutionen, dersom fri forpagtning var alternativet. ³¹

Tscherning opfatter jordejendommen som grundlaget for nationalfølelsen og forsvarsviljen, ligesom besiddelse må være vigtig for staten i økonomisk usikre tider som de nuværende. Gennem store forbedringer i landbruget i de forløbne 40 år havde fæsteren, ifølge Tscherning, vundet meget og godsejeren intet tabt. Nu kommer godsejerne og ønsker vilkårlig magt over fæstebonden. Kan der, tidernes ugunst taget i betragtning, ikke blive nogen overgang til selveje p.t., må fæstet foretrækkes, idet det dog giver »et Begreb om Besiddelse«. ³² Tschernings artikler adskilte sig på et væsentligt område fra den samlede debat. Dette skyldes, at der i hans bidrag anes en helt klar opfattelse af selvejet som det reelle alternativ til forpagtning. Bag Tschernings artikler spores en højere grad af historisk bevidsthed, en bevidsthed om forpagtningsdiskussionens tidslige betingethed. Som sådan åbnede han perspektivet i retning af de diskussioner, som først kom i trediverne. Tyvernes debat var præget af isolerethed fordi modpartens – bøndernes – argumenter udeblev.

Trods lovprisningen af selvejet, synes Tscherning i højere grad at være præget af en erkendelse af selvejet som en mulighed og vel at mærke som en mulighed med politiske undertoner. De andre modstandere plæderede også for selvejet, men ofte på en langt mere pessimistisk måde. Indelukkeheden i den økonomiske recession afstedkom en forsvarskamp for bønderne, hvor selvejet nærmere var en frase end et realistisk alternativ.

4.2.3.2. *»Bønderne«*

Debatten i DOC adskilte sig fra debatten andre steder, idet der findes to interessante indlæg fra bønder. Forfatteren til det ene er bekendt som en af de »fortrinlige bønder«, nemlig Rasmus Hansen. ³³ Det andet indlæg er forfattet af to ukendte

bønder: Mads Mortensen og Hans Jeppesen. Inspireret af skolelærerens oplæsning af et indlæg for fri forpagtning fór de to bønder i blækhuset – lærerens blækhus!

Rasmus Hansen var absolut imod fri forpagtning. Det ville i bedste fald medføre trældomskår for fæsteren. Derudover oplyser Hansen, der tilsyneladende var velorienteret, at der i Tours i Frankrig befandt sig 4000 engelske godsejere, der var skræmte og trætte af den vrede og forarmede almue.³⁴

Hans Jeppesen og Mads Mortensen mente, at Landbolovene var gode, »og lader alle stræbe i sit Sted med Nøjsomhed og Tilfredshed at forbedre sine Kaar«. Fremfor at ønske forpagtning indført, bør man i stedet »elske vor Forfatning og vore Love«, samt medvirke til skolevæsenets fremme. (Mon ikke skolelæreren havde hjulpet med andet end oplæsning!). I artiklen kan der i øvrigt spores tegn på »almue-royalisme« og tilgangen til emnet i øvrigt går noget udenfor den gængse ramme for artiklerne. Det er åbenbart, at artiklen er formuleret af folk fra den lavere stand.³⁵

4.2.3.3. Præsterne

Det var et karakteristikum ved debatten, at præsterne udgjorde en aktiv og dominerende del af modstandergruppen. Enevældens lokale repræsentanter, de fornuftsdyrkende rationalistiske præster, gik i tyverne i teten for bøndernes beskyttelse. De rationalistiske præsters »mission« var knyttet til en apolitiseret bondestands åndelige og videnskæssige kvalificering til det individualiserede arbejde. Det foregik på et naturretligt-enevældigt fundament. Ideologisk overskred denne gruppe ikke tilhørsforholdet til det enevældige samfundssystem, og kunne som sådan heller ikke formulere et offensivt forsvar overfor forpagtningsfløjen.

En repræsentant for de gejstlige indlæg i de mere jordnære sfærer var Thomas Martin Bræen Galskjøt. Hans artikel løb over to numre i DOC (nr. 50/51 1821). For Galskjøt er der ingen produktional begrundelse for at indføre forpagtninger, i særdeleshed ikke når de sociale konsekvenser toges i betragtning. Problemet for agerbruget var derimod den historiske arv: det tager tid at blive et tænkende væsen! Det fordærveligste i den historiske ballast var hoveriet, der fordærver bondens karakter. Det har været de riges skyld, at der gennem hoveriet er opstået en bonde, der er fordærvet – horende, drikkende og befængt af dovenskab. Der skinner en positiv antropologi igennem Galskjøts artikel. Han tror på, at der gennem eksempler – og ikke gennem godsejernes tvangs formynderisme – kan ske en personlig udvikling og en produktional forbedring af bønderne. At den rene og sædelige statsborger så småt er ved at vise sig under vadmestøjet, kan ses, påpeger Galskjøt, af, at almuen nu er mere sober.

Galskjøt var indbegrebet af en rationalistisk præst med stor interesse for det landøkonomiske og gedigent kendskab til landbolovgivning. Frihed og oplysning vil gøre den nedsunkne almue til en anden og bedre stand og dette sikres bedst gennem selvejet.

4.2.3.4. Sammenfatning

Også hos modstanderne af fri forpagtning var der tale om en vis stereotypi. Forskellene i opfattelsen af de eksisterende forhold og forpagtningens konsekvenser

var små. I DOC var der således ikke tale om nogen intern debat imellem debattørerne.

Den generelle opfattelse hos modstanderne var, at godsejerne havde såvel den fornødne magt over, som rimelig økonomisk indtægt af fæstegodset. Hvad angår retten til at foreskrive fæsterne en bestemt dyrkningsmåde og plan var der dog nogen forskel og usikkerhed. Galskjøt var meget imod en sådan foranstaltning, der efter hans mening var det samme som det ubestemte hoveris genindførelse. Andre mente, at det rent faktisk var tilladt godsejeren at foreskrive. Endelig mente nogle, heriblandt Tscherning, at retten hertil kunne være et kompromis, uden at den dog skulle ansprende til større forhåbninger til produktionel fremgang under den nuværende ejendomsstruktur.

Den juridisk uddannede forvalter på Frijsenborg, J. L. Tommesen, mente, at en større sikkerhed for godsejeren over fæster og fæstegods ville løse problemet.³⁶ Han mødte modstanderne på midten og er et godt eksempel på, hvorledes der bag polariseringen ikke lå fundamentale ideologiske spændinger eller politiske fronter. For Tommesen var selvejet dét, som »Fædrelandets Venner tilønsker Bonden«; problemet var blot at godsejerne ikke ville sælge med de lave jordpriser, og bonden heller ikke havde penge.

Samtidig blev det sagt, at det var det aktuelle fravær af muligheden for en kapitalgevinst, som stimulerede ønsket om øget afkast i form af fri forpagtning. Det viste også den almindelige velvilje overfor selvejet. Ingen af modstanderne anså livsfæstet som en endelig løsen, men mere som det bedste for tiden.

I realiteten gik debatten således mellem alternativerne: Godsejervælde eller selveje. Udtryksmæssigt varierede argumentationen for selveje fra expliciterede ønsker til defensivt anlagte artikler, som søgte at bibringe en positiv holdning til livsfæstet.

Det var primært de refeudaliserende elementer i forslaget for fri forpagtning, der stod for skud i modstandernes argumentation. Dette må også ses som en konsekvens af, at samfundet ikke var affeudaliseret. Hoveriet og fæsteinstitutionen var betydende træk i strukturen, hvorfor sammenkædningen af fri forpagtning og det feudale var en åbenlys mulighed. Med forbehold kan det heraf pointeres, hvorledes modargumentationen indskrænkede sig til:

a) En diskussion på fælles præmisser om forpagtningens dyrkningsmæssige konsekvenser, hvor der generelt var tale om at imødegå tilhængernes lovprisninger.

b) En stærk understregning af de sociale konsekvenser ved omstruktureringen. Fri forpagtning ville give valget mellem at acceptere en af godsejerne udfærdiget kontrakt, eller en vandring til fattighuset.³⁷ Enhver social tryghed ville blive fjernet, idet »Mand, Kone og Børn maa vandre rundt efterjagende en kort Tids Forpagtning«³⁸

Det var symptomatisk for forsvarerne, at forskellene i de enkelte artikler lå i det emotionelle gradtal og ikke i de ideologiske og bevidsthedsmæssige positioner. Bønderne deltog som nævnt stort set ikke i debatten, hvorfor udgangspunktet

stadig var den formynderiske holdning, hvad den gejstlige stands dominans i hele debatten understreger.

Og så er det nok på tide at sige et par ord om præsternes baggrund for at deltage så aktivt i debatten – især på bøndernes side. Præsterne skilte sig ud som embedsmandsgruppe, der havde specielle muligheder for at få berøring med almuen, men de karakteriseres også ved at have nogle specielle problemer. Kirken slikkede stadig sårene efter angrebet på den i slutningen af 1700-tallet, hvor dens monopol på det samfundslegitimerende område var blevet anfægtet af især den radikale del af oplysningsbevægelsen.

Uden at overbelyse modsætningen kan det dog antydes, at gejstligheden som en specifik institution med dertil hørende interesser stod i et afhængighedsforhold til statsmagten. Det er ud fra denne relation, man kan bestemme grundlæggende faktorer i kirkens samtidige funktion.

Med den almindelige reaktion efter 1800 fik præsterne mulighed for at restituere sig efter de tidligere års angreb. Omend de fra en lille radikal kreds var blevet angrebet for at være fordummende *Kietterfabrikanter*, var deres egentlige problem den tiltagende sækulariseringstendens, der blandt andet udtrykte sig i en dalende kirkegængeraktivitet såvel på landet som i byerne. For at bevare kirkens status under de nye betingelser var det på den ene side nødvendigt at indrette sig efter den ideologiske udvikling indenfor borgerskabet, dvs. i rationalistisk retning. På den anden side havde kirken en interesse i at bibeholde sin autoritet på landet, hvor hovedparten af befolkningen boede. Og det var netop på landet kirken for alvor hentede sin legitimation igennem en række aktiviteter, der rakte langt ud over den egentlige kirkehandling. En af disse aktiviteter var netop medvirken i tidens landøkonomiske debat, hvor vi ser afhængighedsforholdet til staten fuldt udfoldet. Det er igennem præsterne det kan aflæses, hvorledes statens politik udformer sig.

Forpagtningsdebatten var udsat for adskillige genoplivningsforsøg. Da debatten var ebbet ud i DOC forsøgte en anden af tidens fremtrædende landøkonomer, nemlig J. C. Drewsen – den senere bondeven! – at puste nyt liv i Tidsskriftet Nye Landøkonomiske Tidender i 1823. Gennem en usædvanlig skarp artikel, hvor bøndernes landbrugsmæssige kvalifikationer blev trykket helt ned i plovfurerne, blev denne tredje fase en repetition af det kendte mønster. Drewsens liberalistiske indlæg blev prompte modgået af præsten O. D. Lütken og af auktionsdirektør Lemvig samt A. F. Holstein til Holsteinsborg.

5. Handels- og produktionsforhold under debat

Forbindelsen mellem afsætning og produktion var også et område, der behandlede i kriseperiodens litteratur. Det skete sjældent uden i sammenhæng med øvrige forhold, der mentes at have indflydelse på den rådende dårlige afsætning. Naturligt nok blev den agrare produktions beskaffenhed til stadighed inddraget i løs-

ningsforslagene. Karakteristisk er den dominans, som de liberalistiske løsningsforslag har. I det følgende skal vi skitseagtigt opridsse hovedtendenserne i denne del af debatten.

5.1. Litteraturen

Den litteratur, der har interesse, er først og fremmest C. I. F. Dalgas' artikel fra 1823 om handelsforholdene, med den volumnøse titel: »Hvilke ere de Producter som vort Land er skikket til, kunde efter Handelens nuværende Conjunctioner og dem, man sandsynligviis kan vente, ansees for de fordelagtigste«. Artiklen blev offentliggjort i Jonas Collins tidsskrift, »For Historie og Statistik« i 1825. Dalgas var en af samtidens mest prominente landøkonomiske skribenter under stærk indflydelse af den tyske landøkonomiske skole. Også Peter Rützows: »Forsøg til at besvare det spørgsmål: Hvilke ere de vigtigste Midler til at forbedre Bondestandens Tilstand i Danmark« fra 1827 har interesse. Rützow var militært uddannet og ejer af Eskemosegård ved Slagelse. Lensgreve og godsejer F. A. Holstein deltog også i denne del af debatten. Hans artikel »Nogle betragtninger over Landmandens og især Godsejerens nærværende Stilling og Ønsker foranlediget ved samme« udkom i 1824. Holstein, der var juridisk uddannet, ejede godset Holsteinsborg i Sydsjælland. J. C. Lange adskilte sig fra flertallet af skribenterne ved ikke at have noget direkte at gøre med landbruget. Lange var intellektuel hovedstadsborger og udgav i 1826 pjecen »Grundaarsagerne til Handelens og andre Næringsvejes Standsning«.

Der er hovedsagelig tale om pjecelitteratur, der kan siges at være krisespecifik i ordets reneste betydning. Omend nogle af afhandlingerne udkom i slutningen af tyverne, var de udarbejdet i perioden mellem 1821 og 1825 sammenfaldende med kornprisfaldets dybeste dyk. Udover disse pjecer findes der enkelte anonyme indlæg i »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn« fra samme periode. (Det skal i denne forbindelse nævnes, at pjecen af Fr. Møller (pseudonym for C. L. Husum) »Saaledes staaer det sig med Landmanden« (1824) er søgt forgæves i det Kgl. bibliotek).

5.2. Temaerne

5.2.1. Produktionen

Der var en udbredt enighed om produktionens mangler, såvel kvantitativt som kvalitativt. På dette felt tangerede de her omtalte værker den kolossale mængde anvisningslitteratur, som havde været litteraturens hovedbestanddel siden århundredskiftet. Naturligvis blev debatten om hvorvidt kornet skulle bibeholdes som hovedafgrøde en vigtig del heraf.

5.2.2. Den interne handel

Her kan der tales om en modsætning mellem dem, der anså en udvikling af den danske produktion for nødvendig førend i eksporten kunne blive ophjulpet, og dem, der anså den dyrkningsmæssige inovation som integreret i en øget satsning på eksporten (Lange kontra Dalgas).

Politiseringen træder tydeligt frem i kritikken af byernes privilegier. Her blev kriselitteraturen forsåvidt banebrydende, idet det var den første virkelige optakt til den fejde der i de følgende 30–40 år skulle udspille sig mellem »land og by«. Oppositionen rejstes mod de områder, der berørte landbruget mest: købmændene og håndværket. Brændevinen og håndværkerne skulle ud på landet. Kritikken af købmændene var dels et led i agitationen for fri brændevinsbrænding, dels en påpegning af mange handlendes utilfredsstillende evner til at formidle varerne.

Det andet vigtige ankepunkt var kritikken af de eksisterende hindringer for det »lige og frie bytte«: accise og mellemrigstold m.v. Med kritikken af byerne var der efter artikuleringen af modsætningen fæster contra godsejer tematiseret en anden modsætning i samfundet. Det er betegnende for landbrugets nød og på samme tid dets fremskredne kapitaliseringsgrad, at kritikken mod en for langsom udvikling i byerne rejstes på dette tidspunkt. I praksis stod man overfor en udvikling, der med regeringens velvilje, roligt og stille udhulede de overlevede restriktioner i handel og håndværk.

5.2.3. *Den eksterne handel*

Landbrugets krise betød for alvor en debat af forholdet mellem produktion og de ydre afsætningsforhold. Gennem denne ses det, at der hos flere skribenter var en viden om de herskende udviklingstendenser, og at der på en eller anden måde måtte ske en tilpasning til markedet. Et andet forhold er den tydelige orientering mod de nye markeder i Vesteuropa. Igen var der tale om en intensivering af en debat, der allerede i var kommet i gang i 1813.¹ Således indtager Norge kun en lille del af pladsen, mens især de engelske problemer og konkurrencen fra andre lande blev påpeget. Den helt dominerende konklusion på disse problemer var frihandel; omend med undtagelser.

For de skrivende godsejere kunne der ikke være negative elementer ved frihandel, thi det indenlandske marked bød ikke på muligheder for indtrængen udefra. Det var snarere dele af handelssektoren der kunne blive trængt ved decentralisering af handelen og Hamborgs dominans. Især Holstein indtager en afvigende position, idet han med interessen for de fjerne markeder og indførselsforbud stiller sig i en position, der har fællestræk med en merkantilistisk politik (mest begunstigede nationer via handelstraktater), der imidlertid klart skulle være i godsejernes interesse.

Stak den her behandlede debat end af fra forpagtningsdebatten, eftersom der her var realistiske forhåbninger om lovændringer, faldt kritikken i det store og hele i tråd med regeringens egen overbevisning. Netop de liberale forhold blev ikke kritiseret.

5.2.4. *Fællestræk ved litteraturen*

Med krisen som udgangspunkt viste der sig flere fælles træk ved debatlitteraturen. Et af disse var forfatternes – de anonyme ufortalt – forankring i landbrugets tarv. Pånær Lange. Hvad enten det var den liberale Dalgas, den beskyttelsesvenlige Holstein eller forurettede »agrarer«, der blandt beklagelserne over de høje skatter, den manglende kapital og de ublu embedsmænd, altid kunne finde plads til en

påpegning af landbrugets alt-afgørende betydning for samfundet. Det interessante er her, at der omend på vidt forskellig vis dog næsten konsekvent blev anført liberalistiske løsningsforslag på den rådende krise. Som nævnt gjorde også Holstein sig til talsmand for en friere indenlandsk afsætning.

Til trods for, at de primære ankepunkter gennemgående går på andre forhold, berøres verdensmarkedet og afsætningsproblemerne som hovedregel altid. Det viser sig endda, at skribenterne er forholdsvis godt orienteret om udenlandske forhold.

Dette gav sig udslag i de fællestræk der er konstateret for litteraturen: kritik af produktionen, købmanden, byernes næringsforhold i øvrigt, toldbyrderne m.v.

5.3. *Den differentierede liberalisme anvendelse*

Dalgas repræsenterede den progressivt-langsigtede fløj med en afhandling om forholdene imellem produktion – handel – og modtagerlande. Heri opstillede han en løsningsmodel, hvis hovedelement var den konsekvente liberalisering.

Artiklen var i form og indhold karakteristisk for den progressive fløj, som til forskel fra klagelitteraturen i højere grad behandlede afgrænsede detail-emner. Dette sagde noget om forholdet mellem statsmagt og den progressive landøkonomi. Her blev der formuleret meninger, der havde en afgrænset form, som udtrykte en rationalitet i relation til de bestående forhold. Det var ikke klager som nærmest strakte armene op imod højere magter, men detail-indlæg, der formuleredes på det herskende økonomisk-videnskabelige grundlag.

Til forskel fra den hermed integrerede anvendelse af liberal ideologi brugtes den mere selektivt af de fleste andre forfattere. Hos dem var der ikke i samme omfang tale om at liberalismen på alle områder var løsningen; den blev derimod et (vigtigt) supplement til de øvrige hjælpeforanstaltninger. Sammenhængende hermed må det da også siges, at perspektivet (fra hovedgården) tilsvarende blev forringet. Liberaliseringsforslagene koncentrerede sig på de nære ting, forholdet mellem land og by især.

Liberalismen kunne også indgå som idé-mæssigt almengods absorberet fra de ledende kredse. Liberale argumenter kunne anvendes, fordi de måtte anses som nødvendige i en påvirkning af en liberal elite i offentligheden og en liberalt indstillet regering.

I modsætning til den »rene liberalisme« repræsenteret ved Dalgas kan Holstein nævnes, hans liberale anskuelser skulle forblive indenfor visse rammer. Desuden fremkom der forslag, som betød statens direkte indgriben i afsætningen. Secher ønskede således en »alvorligere opsigt« med udførselen,² ligesom der kom forslag frem om ekstra told på slette kornvarer til beskyttelse af renoméet, respektive udførselspræmier.³ Der indikeredes således en halv- eller helmerkantil overordnet styring.

Ud fra en fælles erkendelse af afsætningens og produktionens betydning betingede forholdene en liberal dominans. Anvendelsen af liberalt tankegods varierede, og havde ikke primært en protektionistisk og/eller merkantil politik som modpol.

Forskellene hang sammen med de samtidig påpegede løsningsforslag på andre områder. Hvor den én-strengede fremlæggelse var typisk for den progressivt-langsigtede fløj, var de »komplekse udtryk« oftere at se hos de af godsejerne forfattede skrifter.

Lange indtager her en afvigende position. Den må primært ses ud fra hans orientering mod den samtidige europæiske økonomisk-politiske litteratur. Samtidig med at problemfelterne fik et mere spekulativt-filosofisk præg, betød den indirekte europæiske påvirkning, at Langes resultater blev egenartede og – til tider – modstridende. Lange var med i debatten, ikke som landøkonom, men som en intellektuel.

Det var, for at vende tilbage til hovedgrupperingerne, således karakteristisk, at de mere differentierede reaktioner berørte andre felter end de afsætningsmæssige, således jord- og socialpolitiske. Et liberalt syn på handelen modificeredes her kraftigt af ganske uliberale kriseløsningsforslag. Af dette fremgår, hvorledes en agrarkapitalistisk såvel som en mere demokratisk agersbrugsfløj kunne plædere for og være afhængig af en liberaliseret handelsstruktur, og hermed viste liberalismen også sit socialt set – flerhovede ansigt.

Det progressive element centreredes i kredsen omkring Dalgas.⁴

Hvor Dalgas med forankring i landbruget fordrede en liberalisering, vil vi i det følgende se, hvorledes en lignende liberal holdning kan ses i »Handels- og Industriadidende«, der var et blad tilknyttet handelssektoren. Landbrugets progressive økonomer støttedes ikke blot af embedsborgerskabet, men også af den handel, som blev mere og mere afhængig af landbrugsprodukterne.

5.4. *Litteraturen og krisen*

Med det voldsomme prisfald på korn fra omkring 1818, viste de nye markedsbetingelser sig med al ønskelig tydelighed for de danske godsejere og bønder. Selve krisen var det bedste udtryk for, at agrarsektoren var ved at blive integreret i en stigende europæisk arbejdsdeling. Som sådan befordrede krisen jvf. kap. 4, en afretning af den danske produktion imod de eksportområder hvor man kunne afsætte varerne ved forøget anstrengelse med forbedring af produkterne og produktiviteten.

Så godt som alle områder med tilknytning til afsætningsbetingelserne blev berørt i den her behandlede litteratur. Af naturlige grunde blev især selve produktionen, hvad denne fremstilling bærer præg af, behandlet integreret med afsætningen.

Krisen var det fælles udgangspunkt og blev erkendt af alle parter i litteraturen. Med behandling af de specifikt handelsmæssige problemer blev den ene af krisens to hovedårsager tematiseret. Det betød samtidig en ændret offentlighed. Analogt med den reelle omlægning fordrede krisen netop en bevidst stillingtagen til hvad årsagerne var, og hvorledes onderne kunne afhjælpes.

Hvor anvisningslitteraturen siden reformerne havde domineret den offentlighed, der havde søgt ud mod producenterne for at bibringe dem mere eller mindre

gode (realistiske) råd, sker der med krisen en relativ tilbagegang i den rent tekniske orientering, mens den litteratur, som beskæftigede sig med betingelserne for at de bedre produkter også rent faktisk kunne afsættes, får øget vægt.

Hermed var der sket en drejning mod en mere artikuleret politisering i holdningen til såvel statsmagt (og andre nationer) som til de øvrige samfundsklasser, handelsområdernes især.

Det er vigtigt at understrege denne litteraturs orientering mod »masserne«. Der var stadig tale om en vertikal orientering, idet mange af forslagene direkte rettedes til lovgiverne etc. Samtidig kvalificerede den de agrare producenter til at agere rationelt overfor den »anden naturs« påhit, hvad desto mere var blevet en nødvendighed. Det var ikke mere blot enkelte godsejere, der stod for det kapitalistiske agerbrugs gennembrud, men hele den producerende gruppe af landboere. Umiddelbart er dette en ideel betragtning: ligesom anvisningernes udbredelse er diskutabel, blev den her omtalte litteratur næppe bredt meget ud over den kreds, der traditionelt tilhørte det »læsende selskab«. Godsejerne dominerede blandt skribenterne og var den gruppe, der ubetinget følte krisen hårdest. Således må det formodes, at de har været disse primære landlige købere af skrifterne.

På den anden side blev artikulationen opad i systemet, det andet hoved-moment ved debatten. Formuleret som samtlige agrarproducenters interesse blev de »tavse grupper« ønsker formidlet af landøkonomiske skribenter, men også af godsejere. Hos de sidstnævnte kombineredes frihandels- og/eller landbovenlige program-punkter imidlertid med specifikt godsejervenlige ønsker – et forhold der gør dette billede noget diffust.

6. Eksterne kriseforklaringer

Den litteratur, der står som eksponent for eksterne kriseforklaringer kan også kaldes klagelitteraturen. De eksterne forklaringer dækker samtidens anvisninger på, hvad der med rimelighed kan gøres for at hjælpe landbruget ud af krisen. Klagelitteraturen har en bred gennemgang af de byrder, der fra alle sider trængte ind over landbruget – helt ind til godsejerne.

Udsigtspunktet for klagerne er den vaklende privatøkonomi hos den enkelte jordejer, omend det til tider er pakket ind i den signifikante fædrelands kærlighed, der karakteriserer den »einheitlige« enevældige ideologi. Det samlede udtryk fra klagelitteraturen måtte, også for en samtidig betragtning, adskille sig væsentligt fra den mere videnskabelige del af litteraturkomplekset, som vi just har set på. Der er her tale om langt mere subjektive vurderinger af de rådende forhold.

6.1. Synspunkterne

6.1.1 J. B. Secher

I 1821 mente J. B. Secher, at »Danmarks Agerdykere i nærværende Periode gaae deres Ødelæggelse med stærke Skridt imøde«. Tilstanden blandt landets agerdyr-

kere beskrives som håbløse, og grundene hertil var primært den herskende tilstand i pengevæsenet¹ og de tårnhøje skatter, erhvervet var bebyrdet med. Eftersom skatterne ikke var sat i det rigtige forhold til erhvervelsesmulighederne, var det vanskeligt – for nogle umuligt – at udrede dem. Land-skatten påbudt i 1818 i penge for 1 td. hartkorn var med den tids pris for en tønde rug ikke trykkende. Men da priserne siden var faldne, var det yderst vanskeligt at udrede den nu. Endvidere var agerdyrkeren afhængig af vejrliget, og i dårlige år var det vanskeligt at betale en skat, der var ens år for år. Derfor ville det lette, hvis skatten lod sig afstikke af produktionens omfang. Samtidig ville det være gavnligt, om skatterne kunne samles i een, så bønderne kun havde et beløb at tænke på. Arbejdet med en sådan omlægning måtte dog ikke føre til, at antallet af embedsmænd steg. Man skulle »tænke paa en Indskrænkning af dette i Aarhundreder alt for meget udvidede Personale«. Det var ikke produktivt og det kostede penge med et stort embedsmandskorps.²

Hvis nogen kameralist ville overbevise sig selv om, at skatterne vitterligt var for høje, kunne han kigge lidt i godsejernes kassebøger, hvor det klart fremgik, hvor meget godsejerne i de seneste år havde måttet lægge ud for deres bønder.

Af forhold, der i øvrigt trykkede landbruget, nævner Secher den høje fattigskat, det stemplede papir og retsgebyrerne. Specielt for Jylland fremhæves: At denne provins betalte langt det meste af statens underhold til trods for, at Sjælland – »denne fraliggende Øe« – og især København havde alle fordelene i form af bedre markeder, banken, de kongelige kollegier, den kongelige residens og landhusholdningsselskabet. Jylland var derimod »stedmoderligt behandlet«.

Skoleundervisningen måtte også holde for. Bønder havde, ifølge Secher, brug for at kunne læse, regne og skrive samt at have et fornuftigt begreb om den »hellige Religions højeste Bud«. Ikke mere. Hvad der lå ud over dét, ville blot distrahere bonden under hans daglige dont.

Hermed havde Secher givet sit bud på de byrder, han mente trykkede landbruget. Sparsommelighed, nedsættelse af skatterne og kommunebyrderne var hvad der skulle til, for at lette trykket.

6.1.2. A. G. Wiihm, P. D. Faber og Hans Jørgensen

A. G. Wiihm kombinerede en godsejervenlig moraliseren og en nedsættelse af skatterne med en patriarkalsk strengthed overfor bønderne. Man skulle hylde tarveligheden og formindske alle udgifter, thi en rig stat er ikke kun karakteriseret ved høje indtægter, men også ved omtanke for fremtiden ved en skånsom behandling af befolkningen.⁴

Wiihm opregnede 17 punkter, hvor der kunne spares. For statens vedkommende spændte besparelserne lige fra »Comedievæsenet« til offentlige licitationer, og for bønderne skulle der spares fra tallotteriet til de langvarige skifteforretninger.⁵

Enhver bonde, der var gået fallit, skulle under amtmandens opsyn og udstyres med en dyrkningsplan. Under amtmanden skulle sortere nogle kyndige landmænd, der med fri befordring skulle hjælpe med opsynsarbejdet. Som hæder for

velgerninger kunne de, der fulgte rådene blive riddere af dannebrog – den billigste løsning. Tvang og gulerodspolitik overfor bønderne var her vigtige led i løsningerne.

P. D. Faber skrev i sit kriseindlæg, at årsagerne til de store skatterestancer var at finde udenfor landbruget. Hvis det overhovedet skulle være muligt, at inddrage restancerne, skulle eksekutionsgebyret afskaffes. Det brugtes mod landbrugere, der ikke rettidigt havde indbetalt deres skatter. Faber kendte eksempler på, at gårde var blevet solgt for eksekutionsgebyret alene. Så højt var gebyret blevet. Problemet var, mente Faber, at man kunne ødelægge folk på grund af latterligt små restancer.⁶ Også her fremdroges landbrugets omkostningsniveau som årsag til krisen.

Hans Jørgensen, der stammede fra Sydsjælland, mente at krisen havde sit udspring i de »nye Proprietærer« og deres »vindesyge Spekulation«.⁷ Herregårdsslagtningen var »vindesyge Spekulanter Værk«, og det havde frembragt mange uheldige parcellister. Spekulationsmetoderne var kun for de nye kapitalist-landmænd, som der dog heldigvis ikke var så mange af. De nye proprietærer var påvirket af tidens skribenter, der prangede med sminket fædrelandskærlighed, og det var det egentlige problem: alliancen mellem de nye proprietærer og skribenterne.

Generelt var Jørgensen ikke imod skrifter angående landvæsenet, men jordforpagtere og bondestanden forstod nok bedst at dyrke jorden, thi de havde »ikke haft aparte Indtægter«.⁸ De havde heller ikke lært landvæsen ud af skrifter, men derimod lært af naturen. Hans Jørgensen fandt det besynderligt, at det kun var de nye avlspraktikere, der fulgte den nye lære, og ville være klogere end 1 mill. danske landmænd.⁹

For at rette op på den nærværende tilstand, mente Hans Jørgensen, at der skulle udstykkes nogle gårde, så der kunne oprettes husmandsflodder. Det ville arbejdsmæssigt være godt, idet det ville sikre en lav lønudgift. Problemet var netop, at den »vindesyge herregårdsslagtning« havde placeret parcellisterne for langt væk fra gårdene, hvilket gav problemer med arbejdskraften.

6.1.3. *F. A. Holstein*

Udtrykte Hans Jørgensen således eksplicit bevidstheden hos en del af godsejerstanden i sin afvisning af det nye og det ikke agrare (jvf. også Sechers harcelleren over københavneriet), formulerede *F. A. Holstein* det samme omend på en mere urban facon. »Siden det under nærværende Conjunkturer er Landmanden, som er den eneste lidende Deel af Statsborgere, saa kunde det mueligen fortjenes at undersøges, om det, indtil Omstændighederne blive ham gunstigere, ei kunde være billigt, at lægge en Deel af de paa Landmanden hvilende Byrder paa en anden Classe af Statsborgere, der neop ved de nærværende Conjunkturer synes at være begunstigede.«¹⁰ Den klasse af statsborgere Holstein havde i tankerne, var den der levede af renterne af deres statsobligationer og havde faste pensionsind-

tægter i penge. De uproduktive – spekulanterne – turde bære en større del af byrden, i det konkrete tilfælde de høje skatter. Ellers var det – som titlen på pjecen antyder – især godsejernes stilling, der overvejedes. Og den var ikke helt god i forhold til, hvad den havde været. Holstein advarede: »Vel virker den nærværende Tidsaad stærkt paa en Liighed imellem Landmændene; men denne er af saadan Art, at ingen Stand vil attraa den, og den vil i sine sørgerlige Følger efterhaanden ramme de fleste Statsborgere«. ¹¹ Mange godsejere havde været rige, men det kunne ikke være gavnligt, når en hel stand bragtes fra velstand til fattigdom. »Vil den nye Klasse, som mueligen nu kommer i Besiddelse af de større Grundeien-domme, straks kjende alle de Forhold, hvori de træde i deres nye Stilling«. ¹² Grundigere kunne det næppe pakkes ind: den gamle godsejerstand var det sikre og det bedste. For at denne gamle klasse kunne overleve truslen fra den ny, var det nødvendigt, at man fandt en udvej på godsejernes problemer m.h.t. fæstebøndernes skatterestancer. Dette var et af de problemer, som for Holstein betød, at det skulle være muligt for godsejere, med loven i hånden, at fordrive udelelige fæstere.

De synspunkter, der er refereret her, afspejler følelse af magtesløshed. Presset af en statsmagt, der ikke længere syntes at være indstillet på at føre en politik, der tilgodeså godsejernes interesser, og en udvikling, der havde givet byernes spekulanter frit råderum, greb godsejerne til forslag, der ville øge deres rettigheder. Dette udtrykkes gennem ønsket om magt over fæstegodset, gennem advarsler mod de nye proprietærer, der opfattedes som en fare for hele samfundet, samt gennem forslag til en afbureaukratisering af staten og fjernelse af de uproduktive elementer.

Tonen i indlæggene er patriarkalsk. Københavneriet og de nye skribenter, der alligevel ikke har noget begreb om landbrugets sande problemer må holde for. På baggrund af dem, der med mange års praktisk erfaring i landbrug, havde den rette forståelse af erhvervets samfundsmæssige betydning, opfattes de nye, som personer der udelukkende beflitter sig med landbrug for egen vindings skyld. Også i *Handels & Industritidende* klagedes der over for højt omkostningsniveau. I en artikel udtryktes det, at grundejerne måtte yde ¹³ en uforholdsmæssig stor del af statsbyrden, samtidig med at de »gerrige« udplyndrede dem. Der var et misforhold mellem dem, der havde kapital, og dem, der havde jord. Skilderiet kunne tilslutte sig vurderingen af skatterne, og forfatteren af artiklen mente, at skatterne skulle afpasses efter priserne. ¹⁴

6.1.4. Jacob Bruuns

Et af de kriseindlæg, der blev mest kendt og kommenteret i samtiden, var Jacob Bruuns: »De eneste sande og afslørende Grundaarsager til Bondestandens forarmede Tilstand. Med documentert Beviis«. ¹⁵ Det er en grov og skamløs usandhed, at hævde, at skatter og offentlige byrder er hvad, der trykker bondestanden, siger Bruuns. Det er derimod en »Sværøm af Smaadespoter«, der har spændt bonden i verdslige og gejstlige lænker. Forvalter, proprietær, ladefoged, præst, degn, skoleholder og øvrighed sidder til bords hos bonden – »i sandhed et skønne Tafel« ¹⁶ – og det er derfor ikke vanskeligt at forstå, at bonden ikke kan betale sine skatter.

Husbondens umættelighed og andres egenlystighed samt »de nye proprietærer« er de sande årsager til bondens forarmede tilstand. De nye opfatter bonden som kvæg og behandler ham derefter; slagter ham på kræmmermanér. De gamle godsejere er i forhold hertil ofte kærlige og omhyggelige. De nye proprietærer spænder bønderne ind under spekulationsåget, fordi de ved køb af gårde ikke betaler ret meget egenkapital, hvorfor de kun har lidt at tabe. Dette går ud over bønderne, der udsuges endnu mere.

For at dokumentere sine påstande sammenligner Bruuns to fæstebreve. Det ene er et husmandsfæstebrev; det andet er et fæstebrev fra et kongeligt gods! Forskellen er naturligvis skærende, og med den baggrund mener Bruuns, at man kan slutte:

- 1) at indfæstning og landgilde skal fastlåses,
- 2) at alle naturalieydelse skal afløses af een pengeafgift,
- 3) at tiendesystemet forvandles til en afgift – kongetiende og
- 4) at kongerejserne betales af en kommunal kasse.

Især det første punkt var vigtigt, mente Bruuns, idet bønderne de senere år var blevet belemret med en indfæstning, der til stadighed blev opskruet. Jacob Bruuns beskriver malende kummerligheden hos bønderne, der er affødt af udsugersværmen omkring bordet. Herved adskiller han sig fra de øvrige behandlede, men samtidigt er der fælles træk. De nye proprietærer må også her stå for skud, og således fremstår Bruuns indlæg som udtryk for en mere diffus udlægning af krisens årsager. På den ene side spores en længsel efter de tilstande, som blev skabt under reformerne, med den retfærdigt indstillede godsejer, og på den anden side er der en klar opfattelse af, at netop dette gamle samtidig havde skabt udsugerne omkring bonden.

7. Konklusion

Vi har i det foregående set på den del af den landøkonomiske debat, der var integreret i landbrugskrisen 1818–1828. Der eksisterer andre emneområder i debatten, der af pladmæssige og prioriteringsmæssige grunde kun strejfs her. Her tænkes på debatten om pengeforholdene, der i samtiden spillede en væsentlig rolle. Debatten om penge og kreditforholdene var en entydig kritik af den førte politik; og den var præget af penge-tekniske spidsfindigheder, idet de udviklede forhold indbød til mange løsningsforslag.

Et andet væsentligt område er debatten om bondens socialisering, og det vil primært sige debatten om fattigvæsenet. Denne del af debatten havde sit tyngdepunkt mellem 1818 og 1821. Den var, til forskel fra forpagtningsdebatten ikke en pro et contra debat. Alle var enige om, at der skulle være en eller anden form for understøttelse og debatten handlede derfor meget om, hvilken form for understøttelse der var mest formålstjenlig for samfundet. Her var det præsterne, der for

alvor førte an. Jvf. side 126 havde præsterne det svært, når de skulle kombinere den tiltagende agrarkapitalisme med de følgende pauperriseringstendenser, der ikke passede ind i den rationalistiske forkyndelse. Synet på bonden kom tydeligt frem. Oplysning og undervisning var præsternes løsning på problemerne omkring bondens hang til dovenskab, druk og liderlighed. Den liberale del af skribentskaren krævede alle bånd løst fra agerbruget, så kun de bedste blandt agerdyrkerne ville slippe igennem. Hermed var det problem løst. Den regressiv del af godsejerskribenterne mente, at egenskaber hos bønderne selv var årsag til »Sanseligheden«. Disse egenskaber kunne kun styres, hvis godsejerne fik den fulde kontrol med bønderne.

Den behandlede litteratur er på flere måder knyttet til landbrugskrisen. Selve det stigende antal udgivelser i perioden 1818–24 er et udtryk for, hvornår der rent faktisk var krise. Dernæst affødte og prægedes indholdet i kriselitteraturen naturligt nok af de hårde tider. Dette betød en borgerliggørelse af debatten. Den oprindelige intention bag den landøkonomiske debat var ønsket om udbredelse af tekniske og anvisningsmæssige skrifter. Med krisen skete der en overskridelse af denne offentlighedsramme.

Der begyndte at foregå en mere aktiv og intensiv forholden sig til samfundsmæssige forhold. Krisen kan således siges at have krævet et ræsonnement over samfundets indretning og over de drivkræfter, der bestemte dets gang. Dette var ikke et nyt element, men en foreteelse, der eskalerede i kriseperioden. Til forskel fra det dominerende anvisningselement forhen, påbegyndtes nu en debat om, hvilke samfundsmæssige rammer, der var bedst tjenlige for landbrugets fremgang. Heri lå også en tematisering af de modsætningsforhold, som gemte sig bag enevældens, på overfladen, klasseløse præg.

Såvel diskussionen af samfundsmæssige forhold i bred forstand, som de eksplicit klassebetonede behandlinger af forholdet mellem fæstere og godsejere og af den land/by modsætning, der sås blandt andet i kritikken af laugene og den flydende kapital, varslede hvad trediverne ville byde på. Kriselitteraturen indeholdt politiserende tendenser, der viste fremad. Men der var ikke tale om en offentlighed, som afspejlede stærke samfundsmæssige kræfter.

Den her behandlede debat var præget af dens individualiserede udspring. Dens organisatoriske og programmæssige udgangspunkt var så at sige, og det kun delvist, at finde i Landhusholdningsselskabet, der dog ikke var nogen egentlig interesseorganisation.

Der er konstateret tre hovedgrupper indenfor skribentskaren:

- 1) En liberalistisk fløj.
- 2) En godsejergruppe med et standsmæssigt præg.
- 3) En social-statslig, bondebeskyttende og formyndende fløj.

Den liberalistiske fløj var især at finde i Landhusholdningsselskabets højere kredse. Med udgangspunkt i det teoretiske miljø omkring landøkonomerne og de

nye landmænd formulerede den i kriseperioden en til tider radikal økonomisk liberalisme (Dalgas, Drewsen, Begtrup m.fl.). Især forpagtningsdebatten viser dette.

Denne del af debatten gjorde klagelitteraturen (pjeccerne) rangen stridig som kriseperiodens særkende indenfor offentligheden. Denne liberalistiske/langsigtede litteratur prægedes af det overordnede og samfundsmæssigt/strukturelle sigte: der var tale om personlige, økonomiske problemer affødt af krisen, ingen svulmende bønner om hjælp i nødens stund.

Krisen var i denne del af debatten ikke problemet, men derimod motivation. Løsningsforslagene gik netop på en fundamental omrokering (liberalisering) af såvel ejendomsstrukturen som en gennemgribende frisættelse af hele samfundet fra de feudale restriktioner. Forpagtningsdebatten var således en taktisk foranledning til at genoptage et forsøg på at liberalisere ejendomsstrukturen for herved at forcere den agrarkapitalistiske udvikling.

Det var ikke tilfældigt, at den jordpolitiske debat havde sit udgangspunkt i Landhusholdningsselskabet. Netop her i dette semi-statslige organ kunne modsætningen slå ud mellem enevældens interesse i at initiere en kapitalistisk udvikling, samtidig med, at den ville beholde sin magtlegitimitet. Nu kunne den stærke enevælde også se stort på dette opsving i debatten. Dens karakter af møllesving i luften hang utvetydigt sammen med, at ingen gruppe eller klasse havde økonomisk baggrund for at slå sig frem. Tilsyneladende var det nok, at sjettede Frederik gennem mundtlige kanaler lod vide, at han holdt på livsfæstet!

Dette til trods var debatten om fæsteindretningen den vigtigste manifestation af holdninger i den liberale cirkel. Den illustrerede hvorledes der også i denne ellers så stækkede periode fandtes tegn på – især embedsborgerskabets – progressive rolle i det danske overgangssamfund.

Den regressive eller tilbageskuende holdning, repræsenteret af godsejere med et standsmæssigt synssæt, kom primært til udtryk i perioden 1821–25. De klareste repræsentanter for holdningen var A. G. Wühhm, Secher og Hans Jørgensen. Inde i billedet var også en tidligere godsejer, G. Hansson, der formulerede et skuespil i harmfuld reaktion mod Bruuns »Eneste sande og afslørende. . .« I mere modereret form var også Holstein med i gruppen. Hos ham udtryktes på en gang en fremadskuende og en patriarkalsk holdning. Gruppen var ikke geografisk afgrænset (som den liberale fløj, der havde rod i København). Hos denne gruppe ser vi debatten i dens mest individualiserede og dermed mest uprogrammatiske form. Dette særtræk gav sig udslag i en opsplittet kriseopfattelse, omend der ofte kan spores yndlingsområder. Kritikken rettede sig primært imod staten i påpegelser af, at skatten var for høj, at embedsmændene var for mange, og at pengeforholdene var uigennemskuelige. Kritikken rettede sig også imod bønderne, og her var det primært to forhold, der tematiseredes. For det første klagede godsejerne over bøndernes lave produktionsformåen, og for det andet klagede de over bøndernes samfundsmæssige stilling.

Der kan noteres en forskel i kritikken af henholdsvis stat og bønder. Når staten

kritiseredes, gjordes det ved at opsplitte dens politik i forskellige tiltag og påpege det uheldige i hvert enkelt tilfælde. Når det var bønderne der stod for skud, var det hele bondestanden under et, der kritiseredes.

Godsejerne følte deres position truet af såvel bønderne som af de nye landmænd, og kritikken af staten og bønderne var forsåvidt to sider af samme sag. For det første var der tale om kritik af staten på nogle punkter, der givet virkede trykkende for nogle godsejere (de høje skatter, den manglende kreditmulighed). For det andet sattes bøndernes position sammen med godsejernes svækkede position. Samtidig synes det klart, at godsejerne følte, at staten var det eneste sted, hvor de kunne hente hjælp. Dette var vel nok en korrekt betragtning. Godsejergruppens forslag var, at de skulle udstyres med øget lovmæssig baggrund til at bestyre fæstegodset. Til gengæld ville godsejerne så sørge for at varetage statens interesser. I sandhed må dette siges at være en noget opportunistisk politik, al den stund staten siden reformerne havde søgt at løsrive sig fra en enkelt klasse i samfundet.

Den signifikante godsejervenlighed i indlæggene er med til at understrege, at krisen havde et kraftigt nedslag hos nogle godsejere, og at krisen fik disse godsejere til at artikulere sig. Løsningsforslagene var kortsigtede. Med baggrund i krisen plæderedes for en løsning af private problemer og ikke en løsning af samfundsmæssige problemer. Klage-pjecerne viser således ofte tilbage til enkeltstående problemer og ikke til landbrugets problemer.

Den bondebeskyttende linie i litteraturen fik sit primære udtryk gennem præsterne. Kendetegnende var bondebeskyttelse og oplysning. Så vel i debatten om jordpolitikken som i debatten om fattigvæsenet kom oplysningsaspektet frem. Præsterne udtrykte statens førte politik, og anslag mod bøndernes rettigheder tilbagevistes harmfuldt under henvisning til, at blev det bondebeskyttende element fjernet, fjernedes også grundlaget for statens indre sikkerhed. Henvisninger til engelske forhold understregede dette. Præsterne udtrykte en statslig dirigering (skolevæsen, fattigvæsen) overfor bønderne. Kun staten kunne, gennem præsterne aktive medvirken sikre bøndernes produktionsformåen og samfundsmæssige socialisering.

Vurderes den landøkonomiske debat på baggrund af samfundets økonomiske udvikling, som er skitseret andetsteds (se Søren Olesens indlæg) træder dens begrænsning som kilde til krisen også tydeligere frem. Det var primært samfundets øvre lag, som artikulerede sig på baggrund af en høj (universitets) uddannelse. Dette gav en fælles ideologisk baggrund og en fælles referenceramme.

Det var med andre ord den borgerlige elite, der sammen med enkelte afstikkende godsejere benyttede krisesituationen til at lufte deres synspunkter om samfundet med den begrænsning, der lå i, at det var landbruget det handlede om. Hvis man ville sige noget om andre dele af samfundet, var det nødvendigt at gøre dette landbrugsmæssigt.

Debatten i tyverne var en konjunkturbestemt debat, hvilket fik sit tydelige udtryk hos Peter Rützow, der i sit forord henviste til de forbedrede kornpriser (1827), og i den forbindelse udviste bekymring for, om hans bog var for sent ude.

Et godt udtryk for debattens konjunkturbestemthed er, at en graf for landøkonomiske udgivelser i tyverne ville være omvendt proportional med kornprisfaldet!

Efter landbrugskrisen fortsatte de tekniske anvisninger på et forbedret agerbrug, som det dominerende emne i landøkonomisk litteratur. Det havde de også været før landbrugskrisen.

Noter

Afsnit 2.

1. For forholdene omkring trykkefriheden se: Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799–1848. Kbh. 1971. Og: Harald Jørgensen: Da censuren blev ophævet. Kbh. 1971.
2. Harald Jørgensen: Da censuren blev ophævet, p. 11.f.
3. Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmålet, p. 36 og 80f.
4. For dette se Harald Jørgensen: Da censuren blev ophævet.

Afsnit 4.

1. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik, bd. 2. Kbh. 1945, p. 4ff.
2. *ibid.*
3. omkring 39% af hartkornet lå stadig i 1839 hen under fæstegårdene.
4. For fæsterne blev begrænsningen bestemt ved forordning af 25/3 1791, for selvejere ved plakat af 26/10 1800. Deres indhold overførtes til forordningen af 25/6 1810. Hans Jensen *op.cit.* bd. 2, p. 28.
5. Jvf. note 4; var jordlodden under 2 tdr. hartkorn måtte den ikke reduceres under 1 tdr. hartkorn.
6. Hans Jensen, *op.cit.* bd. 2, pp. 25–31.
7. Hans Jensen, *op.cit.* bd. 2, p. 20. Kongen skulle dog stadig orienteres via de månedlige orienteringer.
8. Om denne forordning, se Hans Jensen, *op.cit.* bd. 2, pp. 25–31.
9. Brinck Seidelin: »Var det gavnligt om Forpagtningstiden af Bondejord var overladt til Kontrahenternes Tykke?« Landhusholdningsselskabets skrifter Nye Række IV Bind, København 1817, pp. 1–99.
10. Seidelin *op.cit.* p. 9.
11. To andre besvarelser indgik i bedømmelsen. A) I en anonymt forfattet opgave fra 1815 blev der både argumenteret for og imod fri forpagtning. Tankegangen var liberal og det praktiske indblik i landbrug tyder på, at skribenten var godsejer. Se Landhusholdningsselskabets skrifter III. bd. 4. hæfte pp. 404–444. B) Var en kortfattet besvarelse, der ligeledes blev offentliggjort anonymt. Her blev de stillede spørgsmål besvaret positivt. Se Landøkonomiske Tidender 1816 pp. 203–219. Udenfor den egentlige besvarelse var der en artikel af godsejer C. F. Gyllembourg – Ehrensværd, der præsenterede en ultraliberal opfattelse, hvor fri forpagtning ville indgå som et positivt led i landbrugets forbedring. Se Landøkonomiske Tidender 1816, pp. 145–197.
12. Brevet er at finde i Kollegialtidende og Landhusholdningsselskabets skrifter, hvoraf det sidstnævnte er anvendt. Se Landhusholdningsselskabets Skrifter, bd. IV. 1817, p. 353.
13. E. R. Grove var etatsråd. Jonas Collin begyndte sin karriere indenfor centraladministrationen i 1801 og avancerede hurtigt fra kopist til deputeret for finanserne (1816). Han blev Møstings højre hånd, og meget få love fra perioden så dagens lys før de havde været en tur på Collins skrivebord først. Fra 1809 til 1855 fungerede Collin som præsident for Landhusholdningsselskabet. Collin var en mand med mange kontakter både i regeringskredse og i det københavnske borgerskab.
14. P. C. Zeuthen: Om fri Forpagtninger af Bondejord. Nye Oeconomiske Annaler 4. bd. I række 1818, pp. 1–30.
15. Zeuthen *op.cit.* p. 17.

16. Gregers Begtrup (1769–1841) var mellem 1801 og 1844 professor i landøkonomi på universitetet. Det grundlæggende træk ved Begtrups teoretiske landøkonomi var påvirkningen fra den tyske landøkonomi, der igen var under indflydelse af den engelske teoretiske landøkonomi.
17. Grundlaget for denne afdeling er Begtrups to-delte indlæg i Den Oeconomiske Correspondent 1821 nr. 5 samt efterfølgende redaktionelle kommentarer til modstanderindlæg.
18. Udgår.
19. I de senere redaktionelle kommentarer sporer man en vis forundring hos Begtrup over den hårde modstand.
20. DOC 1822 nr. 23 »Fæstebonden« pp. 179–84.
21. Om forskellige ønsker, heriblandt ønsket om love, der gav ret til skovbepantning på fæstejorde se DOC 1821 nr. 9, p. 84, DOC 1817 nr. 16, pp. 123–26, og DOC 1820 nr. 49. »Om Skovenes Vigtighed«. I den sidstnævnte artikel betones skovenes uhyrlige betydning for afskaffelse af lediggang og den tiltagende armod, idet varme stuer er betingelsen for mere arbejde. Brændet er også vigtigt til det nærende øl og skibes fremstilling. Det sidstnævnte er noget de dovre mænd netop interesserer sig for. Ergo: Når enhver næringsvej kræver øl og kvindernes aftenarbejde kræver varme, må vi erkende skovenes vigtighed!
22. Se t.eks. DOC 1817 nr. 49.
23. DOC 1821 nr. 24.
24. DOC 1817, nr. 16.
25. DOC 1818 nr. 15. »Fæste bør ej forandres til Forpagtning«. pp. 117–20 DOC 1821 nr. 11 og DOC 1822 nr. 11.
26. Således vurderes der i DOC 1817 nr. 49. I DOC 1821 nr. 20 »Fæsteindretningen betonedes det, at godsejerne ikke er egoister men fremsætter forslaget om fri forpagtning også af hensyn til »Statens og det Almindeliges FLOR«.
27. DOC 1818 nr. 15. »Hvor Kundskab og Sædelighed ikke kan lede Mennesket der maa Tvangen være hans Fører«.
28. DOC 1817 nr. 16 og DOC 1818 nr. 15, hvor der står: »Tag fra København og til Roskilde Kro og man vil finde, at Selvejere ikke er bedre, ja slettere«.
29. Udgår.
30. Om fattiglovens fordærvende konsekvenser bebrejdes regeringen: Det Misbrug at den generale Bestyrelse blander sig i Samfundets Anliggender, som den ikke kender. DOC 1822 nr. 7/8.
31. Dette er baseret på Tschernings artikler i DOC 1821 nr. 9 og 14.
31. »Ejendom, fri Raadighed og Sikkerhed for Arbejde ere Fjedere for fysisk og intellektuel Kraft«. DOC nr. 9, p. 69.
33. Rasmus Hansen er omtalt i Landhusholdningsselskabets beretning fra 1820 ifølge Hans Jensen op. cit. bd. 2, p. 43.
34. I England, hvor landbrugskrisen også rasede, herskede der en betydelig uro i almueklassen i beg. af tyverne.
35. Med udtrykket »lavere stand« er der taget det forbehold, at skolelæreren måske har været mere aktiv ved brevets udfærdigelse end en formodet hjælp ved den endelige udfærdigelse. At han skulle have haft lignende opfattelser af samfundet er ikke utænkeligt.
36. Se artiklerne af Tommesen: »Nok et par Ord om Fæsteindretningen« i DOC 1821 nr. 24 og »Endnu et par Ord« i Nyeste Skilderie af København. p. 1039f. Det var en afklaring, der skulle gøre det lettere at få fæsterne smidt ud, hvis de havde brudt kontrakten.
37. DOC 1818 nr. 10. »Fæste bør ej forandres til Forpagtning. pp. 76–77.
38. DOC 1822 nr. 7. »Fæsteindretningen«. p. 49ff.

Afsnit 5

1. Se således Frederik Cordtsen. I bogen der støttedes økonomisk af kongen, gives der i en klar fædrelandskærlig tone udtryk for hvorledes der fra nu af må centreres på landbruget – »en Landvæsenaaand maa gennembrænge Folket«. Cordtsen mener, at omløbstiden er for lang ved handel på oversøiske områder. I stedet må der satses på de nærtliggende lande. Det betones også, at Norge næppe bliver et tab i statsøkonomisk henseende.
2. Secher, op.cit. p. 77.
3. Holstein: Nogle Betragtninger over Landmandens og især Godsejerens Stilling og Ønsker forandriget ved samme. 1824. p. 13.
4. Når Dalgas skrev en artikel om afsætningens betydning for landbruget og strikte afholdt sig fra at behandle forpagtningsspørgsmålet eller ejendomsforholdene overhovedet, kunne der her implicit ligge en anden opfattelse af problemerne end hos de liberalister, der koncentrerede sig om forpagtningsdebatten. Udover at en handelsmæssig liberalisering alligevel var af interesse for et forpagtningslandbrug, synes der ikke at have været tale om en markeret modsætning. Dalgas gik selv ind for en friere jordpolitik hvad angår udstykning og sammenlægningsfrihed men ikke forpagtninger, som han ikke anså for gavnlige eftersom den nødvendige egeninteresse ikke ville være tilstede hos forpagtere m.h.t. at forbedre. Denne holdning hos Dalgas i de jordpolitiske anliggender delte han med andre, der havde konkret berøring med praktisk agerdyrkning. Om Dalgas' jordpolitiske holdning se Ribe amtsbeskrivelse 1830, pp. 63–81.

Afsnit 6

1. Det var især navneværdiforpligtelsen Secher var utilfreds med.
2. Citatet har Secher tyvstjålet fra Albert Thaer, den store tyske landøkonom, som Secher kalder »en af vort Aarhundredes store Mænd«. Secher: »Noget om Aarsagerne til Landmandens nuværende Forfatning«, Århus 1821, p. 49.
3. A. G. Wüihm havde tidligere skrevet en håndbog i agerbruget i to bind. I al beskedenhed mente Wüihm, at selvsamme håndbog passende kunne anvendes til aftenskoleundervisning for bønder. Her: A. G. Wüihm: »Afhandling om hvordan Danmarks ruinerede Rigdomskilde Agerdyrkning og Landvæsen mueligen igjen kunde bringes i ønskelig Tilstand og den tabte gyldne Tid derved vindes tilbage. Kbh. 1827.
4. Wüihm, op.cit. p. 7.
5. Svir, druk og spil skal forbydes bønderne og straffes ved overtrædelse.
6. Faber, P. D.: »Forsøg til at besvare det Spørgsmaal: Gives der midler til at afhjælpe den nærværende Nød blandt Jordbrugere. Og hvilke ere de Midler, der kunne bevirke Lettelse i Landmandens Byrder? Kbh. 1823.
7. Hans Jørgensen: »Mening om den Wiinstrupske og Drewsenske Fejde betræffende den danske og udenlandske Plov, samt Hans' uforgribelige Meningsforskjellighed om Landvel og Landvæsen contra Drewsen. Kbh. 1822. Fejden der refereres til i denne titel er Drewsens afvisning af den af Wiinstrup nys opfundne plov!
8. Hans Jørgensen, op. cit. p. 24.
9. Hans Jørgensen, op. cit. p. 34.
10. Holstein, op. cit. p. 25.
11. Holstein, op. cit. p. 31.
12. *ibid.*
13. Handels- og Industritidende 1823, nr. 2.
14. Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn 1820, pp. 276–79.
15. Jacob Bruuns: »De eneste sande og afslørende Grundaarsager til Bondestandens forarmede Tilstand. Med documenteret Beviis. Kbh. 1823. Jacob Bruuns var pseudonym for forfatteren og juristen Jacob Baden.
16. Bruuns, op. cit. p. 8.